

20. BUJ. – J fot II 87. – Greim M. Pierwszy Model rysunkowy mego ukochanego a zgasiego syna Jasia MG // Ī ydzi.
21. Garztecki J. Mistrz Zapomniany : O Michale Greimie z Kamiecca / J. Garztecki. – Krakow, 1972 r. – 408 s.
22. MNK (Muzeum Narodowe w Krakowie). – sygn. III r.a. 6895, 1880 r. – Greim J. «Iwan Grodny». – Rysunek 32,5 x 47,5.
23. Pietkiewicz Z. L№dem i wod№ / Z. Pietkiewicz // Tygodnik Illustrowany. – Warszawa, 7 wrzeњnia 1895 r. – nr 36. – 149-150 ss.
24. Rolle (Dr. Antoni. J.) Paniowce nad Smotryczem / (Dr. Antoni. J.) Rolle // „Kiosy”. – nr. 763. – t. XXX. – S. 101-102.
25. Siownik artystyw polskich i obcych w Polsce dziaiaj№cych : malarze, rzeўbiarze, graficy. Zespyi redakcyjny : Jolanta Maurin-Biaiostocka i in. – OSSOLINEUM. – T. II. – С. 468-469.

The article is devoted to the personality of M. Grame who worked on the territory of Eastern Podillya in the second half of XIX century and his family circle.

Key words: *family, photograph, studio, photo-collage, monument, format.*

УДК 78:061.237(09)

Ярова М. В.

СПІВАЦЬКА ОСВІТА НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПОДІЛЛЯ ДУХОВНОГО СПРЯМУВАННЯ КІНЦЯ ХІХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті дається короткий аналіз співацької освіти закладів Поділля духовного спрямування кінця ХІХ початку ХХ ст.

Ключові слова: *школи, гімназії, освіта, Поділля.*

Духовні навчальні заклади православного відомства Поділля, як показує вивчення архівних та інших джерел кінця ХІХ початку ХХ ст., мають багату і досить цікаву історію, на жаль, ще далеко не досліджену. Діяльність духовних навчальних закладів православного відомства у Подільській губернії знайшла певне висвітлення в українській історіографії, хоча якраз в історії музичної освіти їй приділялася менша увага. Вона зацікавлювала, передусім, церковних діячів, вчених, а також дослідників-краєзнавців, які досліджували період розвитку другої половини ХІХ ст. та ХХ ст.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (до 1917 р.) на Поділлі, як і в цілому в Східній Україні, склалась і діяла ціла мережа середніх і початкових духовних навчальних закладів православного відомства, що перебували у віддані Святого Синоду, а на місцях – єпархіальної училищної ради. Їй підпорядковувалися такі навчальні заклади як Кам'янець-Подільська духовна семінарія, Тульчинське єпархіальне училище, духовні (чоловічі і жіночі) училища, більше 10 церковно-вчительських шкіл, майже 2 тисячі церковно-парафіяльних шкіл і шкіл грамоти (останні діяли на Поділлі до початку 1908-1909 навчального року) та ін. Зокрема, Кам'янець-Подільське св. Іоано-Предтеченське братство, виконуючи місію християнської благодійної діяльності, утримувало в губернському центрі двокласну школу – притулок для хлопчиків сиріт і дітей бідних батьків з ремісничими класами для навчання столярному, токарному і чоботарському ремеслам, а також утримувало особливу жіночу, однокласну церковно-парафіяльну ремісничу школи та тимчасові літні ясла для дітей бідних робітників [1, с. 81].

У ХІХ ст. співацька наука в навчальних закладах України не регламентувалася спеціальними програмами та обов'язковими вимогами, тому і посідала вельми скромне

місце в системі навчання. Вона передбачала передусім знайомство з основами хорового співу, який неодмінно супроводжував літургійні служби. Документальних відомостей про навчальний процес, пов'язаний зі співами, збереглося зовсім небагато, але, зведені разом, вони проектують картину музично-освітнього життя в цих закладах. Велика увага приділялася навчанню співів у духовній семінарії, яка за рангом вважалася вищою від шкіл загального освітнього профілю та різного роду училищ, тож відповідно забезпечувалася кращими професійними кадрами.

Як і в інших закладах цього типу, навчальна співацька практика була досить розвиненою, і дітей навчали, переважно, грамотно співати по нотах. На відміну від шкіл і училищ, де на заняттях співів засвоювались одноголосні піснеспіви та нескладні гармонізації мелодій, в семінаріях вчили складні три- або чотириголосі хорові твори, партесні концерти. Підтвердженням того є те, що на одному з урочистих заходів семінарії 27 вересня 1817 року чоловічим хором був виконаний концерт Д. Бортнянського “Господи, силою Твоею возвеселится Царь”, та “Достойно Есть” (рос.) [2, с. 4-5]. А на відкритті гуртожитку семінарії прозвучали: “Царю небесный”, “Отче наш”, “Днесь благодать св. Духа нас собра” [3, с. 207]. Як у парафіяльних школах, так і в семінаріях у навчанні музики використовувалися традиційні методи, в яких переважали емпіричні форми: спів з нот і на слух. Нотну грамоту засвоювали найбільш здібні учні, інші ж, хто вчився співу на слух, не отримували спеціальних теоретичних знань і не брали активної участі в хорі.

Заняття “церковним співом” відбувалися по годині один раз на тиждень у кожному класі [2, с. 6], хоча в церковно-парафіяльних двокласних училищах на “нотное пение” відводилося дві години на тиждень [2, с. 17]. Під час ознайомлення з архівними документами, з свідоцтвами про успішність було виявлено, що результати кожного року навчання фіксувалися на спеціально виготовлених бланках-свідоцтвах, де ставилися оцінки відповідно до вивчених предметів. У кожному свідоцтві знаходиться оцінка за “церковное пение”, але, як свідчать документи, не всі учні володіли знаннями з цього предмету. Так зустрічаються оцінки “5 – отлично; 4 – очень хорошо; 3 – хорошо; 2 – посредственно; не обучался” [4, с. 198].

Деякі семінаристи з різних причин залишали навчання на різних етапах, на що керівництво семінарії реагувало доволі суворо. В цьому аспекті видається цікавим спеціальне офіційне розпорядження Подільської духовної семінарії про те, що “предъявитель сего свидетельства, в случай не поступления на службу в начальные народные школы, согласно ВЫСОЧАЙШЕ утвержденному 16 апреля 1869 г. Журналу Присутствия по делам Православного духовенства, обязан возвратить Правлению Подольской духовной семинарии сумму, употребленную на его содержание” [4, с. 24].

У документах початку ХХ ст., а саме в розкладах іспитової сесії, зустрічаються записи, що в кожному класі мав відбутись іспит з церковного співу, а екзаменували його отець ректор А.Кильчевський, священники – В. Кіорескул, В. Корнієвський, Н. Соколов [4, с. 65]. Постанова про перездачу екзамену з церковного співу “не допускається, так як неуспішність залежала від не наполегливості та лінощів учня” [4, с. 72]. А згідно з іншим документом за 1885 р. “церковное пение относится, по существу своему, к разряду искусств а не наук, и способность к изучению этого предмета зависит от состояния здоровья и устройства физических органов учащихся, то хотя обучение этому искусству обязательно для всех учеников, тем не менее балу по церковному пению, при переводе из класса в класс, и при окончании ими полного курса учения, не следует придавать одинакового значения с балами по наукам семинарского курса” [4, с. 73].

Отже, робимо висновки про розподіл навчальних предметів у семінарії, про те, що існував розподіл між обов'язковими та другорядними науками. Володіння якісними знаннями з церковного співу з одного боку підтримувалося, тому що була потреба в якісному звучанні хору під час служби, а з другого було й врахування

індивідуальних особливостей кожного з учнів, тому що фізіологічна будова, домашнє виховання, ставлення до музики в учнів відрізнялись, як і вокальні можливості та музичні здібності загалом. Тому лише деякі з вихованців ставали реґентами або простими хористами в інших церквах єпархії. Наприклад, відомо, що син диякона Кам'янецької кладовищної церкви, вихованець духовної семінарії Адріан Станкевич був реґентом церкви, де Служби Божі правив його батько [5, с. 207].

Найвідомішим учнем духовної семінарії подільського краю був Микола Дмитрович Леонтович, який по закінченню семінарії все життя пропагував українську народну пісню в усій її самобутності і красі. Серед визначних випускників Кам'янець-Подільської духовної семінарії також виділяються – поет С. Руданський, дослідник Поділля – Ю. Сіцінський. А серед учнів, які не завершили навчання з певних обставин, відомими виявилися – письменник А. Свидницький та поет В. Свідзінський. Привертає увагу, що під час вступу до семінарії, до якої можна було вступати тільки після закінчення духовного училища, серед екзаменів: з російської, церковно-слов'янської та грецької мов, арифметики, церковного уставу обов'язковими вважали знання з церковного співу і треба було здавати з цього предмету вступний іспит [6, с. 3].

Ще одним підтвердженням серйозного ставлення до співів у системі церковної освіти Поділля в названій період, може вважатися перелік книг церковно-музичного спрямування, що знаходилися в бібліотеці Кам'янець-Подільської духовної семінарії: “Скорочений обіход для церковного нотного співу” в 2 частинах [7, с. 12]; “Підручник російського церковного співу” О. Рязьського; “Обіход церковного нотного співу»; “Керівництво до вивчення нотного співу” Н. Потулова; “Ірмолой простий»; “Каноник»; “Мінея обща»; “Мінея празнична»; “Октоїх простий»; “Послідованіє молебених співів»; “Псалтир»; “Служебник»; “Требник»; “Тріодь»; “Часослов»; “Ірмолой нотного співу»; “Октоїх нотний»; “Коротке впровадження у початкове вивчення церковного співу за квадратною нотою” Д. Соловйова; “Навчальний обіход нотного церковного співу»; “Свята нотного співу” та ін. [6, с. 134].

Отже, звертає на себе увагу виключно російський репертуар духовної традиції. Адже в часи царату спостерігаємо засилля російської культури і панування остраху перед можливими змінами з боку місцевих чиновників, спричинене Валувєвським та Емським указами, а українська культура, якщо існувала, то дуже обмежено, і всіляко утискалася. Так само і при чоловічій гімназії музичний репертуар для хору і оркестрів переважав в основному російський. Та, можливо, саме засилля російської культури і її агресивне насадження сприяло внутрішньому протесту українських інтелігентів, яскравому прояву національного відродження в середовищі патріотичної молоді, що згодом об'єднувалася навколо “Просвіти”.

Наступною ланкою освіти були духовні училища як чоловічі, так і жіночі, в яких також належним чином опановували науку церковного співу. Прикладом може послужити звіт уроків церковного співу Тульчинського жіночого училища Подільської єпархії за 1887 рік, що дозволяє припустити аналогічну систему в навчанні інших духовних жіночих училищ. Отже, “В I класі розучено біля 10 простих пісень народного наспіву з голосу, декілька церковних молитов теж з голосу, народний гімн і в загальних рисах викладена теорія співів; у II класі – продовжили знання з теорії співів, вивчали “Всенощное бдение”, літургію Іоанна Златоустого за обіходом Бехметьєва і декілька світських п'єс; у III класі – спеціально вивчали церковний спів за обіходом Бехметьєва та інших композиторів та розучено до 15 світських п'єс, дещо складніших” [8, с. 31]. А в чоловічій гімназії викладач співів навчав “правильному нотному пєнію по уставу церковному”, причому проводив заняття у вільний від уроків час – 4 години на тиждень (2 години – церковний спів, 2 години – свіцький), крім того, перед Літургією кожного недільного, святкового та Високоурочистого дня відбувалася ще й додаткова репетиція хору [9, с. 3]. Таким

чином, виявляється, що паралельно з духовною музикою вихованці вивчали і світські хорові твори. Вивчення хорової літератури в середніх навчальних закладах, володіння духовним та світським репертуаром стає приводом для публічних концертних виступів як окремих навчальних закладів, так і в зведеному складі, а саме: утворюються мішані хори з учнів чоловічих та жіночих гімназій. Сумісна концертна практика духовних хорів з різних установ, а також і світських хорових колективів постійно згадується в пресі та періодичній літературі того часу.

Наведемо кілька характерних прикладів. У день пам'яті померлих, після Воскресіння Христового в квітні 1894 році, під час хресного ходу до міського кладовища “соединенный хор певчих” співав ірмоси пасхального канону. Хор архієрейський та кладовищної церкви “запел трогательные стихи 118 псалма “Блаженны непорочные”, а літургія відправлялася на 2 хори [5, с. 280]. У Подільських єпархіальних відомостях описується святкування 6 квітня 1885 року 1000-річчя від дня смерті св. Мефодія, Архієпископа Моравського, первоучителя слов'ян, в якому взяв участь хор учнів гімназії “под управлением знатока и любителя пения, директора мужской гимназии В. Петра, замечательно стройно пропел величание св. Кириллу и Мефодию тропарь и духовный концерт. Во время обедни, стройно и мелодично пел хор воспитанниц училища девиц духовного ведомства, под управлением учителя пения, дьякона Снятынского. Громогласное и стройное пение канона Пасхи соединенными двумя певческими хорами, архиерейским и семинарским, у продолжении всего крестного хода, чередовавшееся с гармоническими звуками военной музыки, длинный ряд икон и хоругвей, целый ряд священнослужителей у блестящих церковных облачениях, а затем густые толпы двигающегося в шествии и толпящего по сторонам его народа – все это производило на зрителей могущественное впечатление великого всенародного торжества” [10, с. 280].

Вшанування пам'яті св. Мефодія, проходило не тільки в місті Кам'янці-Подільському, а й у деяких містечках і селах Подільської єпархії. Такі відомості зустрічаються, щодо святкувань у Кам'янецькому повіті – в містечках Оринін, Смотрич, Городок, Гусятин; у Проскурівському повіті – в містечках: Ярмолинці, Фельштин, Черноострів, де сільські хори, що склалися з хлопчиків і дівчаток місцевих народних училищ, під керівництвом учителів співали тропар, кондак, величання, складені в честь Св. Кирила та Мефодія гімни [11, с. 420].

Навчання співів дяків, регентів, які згодом мали працювати в сільській місцевості, було явищем типовим, адже людей духовно об'єднувала християнська віра. Хорова музика значною мірою була пов'язана з традиціями церковних обрядів і, звичайно, з церковним співом. При цьому сільські кліри комплектувалися головним чином за рахунок місцевих жителів, яких слід було вчити нотної грамоти і готувати для виконавської практики, тому в недільних школах на заняттях з церковного співу дітей додатково вчили початкових молитов, деяких святкових тропарів і стихир. Щодо методики навчання співів у сільських школах, то вона була гранично простою та для неї було розроблено спеціальні рекомендації: “передусім учитель мав роз'яснити учням матеріал “по статтях” і багаторазово повторювати їх для кращого засвоєння. На наступних заняттях все вивчене слід було перевірити, а потім закріпити на конкретних зразках з обов'язковим виправленням помилок і нагадуванням про те, що вважалося складним” [12, с. 38].

Тож, як зазначалося в “Подільських єпархіальних відомостях”, на території Кам'янецького і Проскурівського повітів в другій половині XIX ст. існували хорові колективи при різних навчальних закладах, де обов'язковим предметом у навчанні був церковний спів. Це привело до того позитивного наслідку, що в містечках і селах виникла потреба у навчанні дітей церковному співу та музичній грамоті. Спираючись на дослідження В. Іванова, про навчання співів на селі у XVIII ст., можна припустити, що і в XIX ст. практика навчання на селі була аналогічною.

“Діти, які вчилися при церковних школах, здобували початкову музичну освіту, а найздібніші з них згодом співали в хорі. Той, хто особливо старанно вчився, часто займався додатково, то потім сам ставав учителем в іншому селі чи співаком у професійній капелі.

Щодо методики навчання співів, то було розроблено спеціальні рекомендації. Передусім, учитель мав роз’яснити учням матеріал “по статтях” і багаторазово повторювати їх для кращого засвоєння. На наступних заняттях все вивчене слід було перевірити, а потім закріпити на конкретних зразках з обов’язковим виправленням помилок (якщо вони є) і нагадуванням про те, що вважалося складним” [12, с. 38-40].

Щоб дати об’єктивну кількісну характеристику основних типів церковних шкіл православного відомства Поділля в кінці XIX ст., наведемо дані із звіту єпархіальної училищної ради за 1898 рік. Загальна кількість церковних шкіл у 1831 р., що діяли в єпархії поділялася так:

- а) двокласних нараховувалося – 3;
- б) другокласних церковно-парафіяльних – 8 і другокласна дяківська;
- в) однокласних церковно-парафіяльних – 1132; шкіл грамоти – 686;
- г) братських церковно-парафіяльних [13, с. XLI].

“Одним из отрядных явлений в деле обучения детей в церковно-приходской школе служит обучение церковному пению. Его желают, о нем заботятся не только священники, но и само сельское население” [14, с. 117], – таке спостереження записане в Подільських Єпархіальних Відомостях 1887 р. Завдяки ретельній і плідній роботі псаломщиків у 48 школах губернії діти підготовлені до правильного хорового співу, а хори заведені в 9 приходах Ямпольського уїзду; в 9 – Проскурівського; в 8 – Кам’янецького; в 6 – Могилівського; 5 – Ушицького; в 3 – Ольгопільського; і в 3 Гайсинського уїздів Подільської губернії.

У “Подільських єпархіальних відомостях” описується також прохання про потребу у заснуванні при кафедральному соборі Кам’янець-Подільського причетницької школи на 6 душ з дворічним курсом навчання учителів церковного співу для сільських хорів. Але, на жаль, прохачі отримали категоричну відмову церковної влади. Ця відмова ґрунтується на таких підставах: по-перше, “6 человек, выходящих через два года из запроэктированной причетнической школы будут незаметны между 1340 приходами епархии” [14, с. 557]; по-друге, в 60-х роках XIX ст. вже були відкриті причетницькі класи при духовних училищах, але не було бажаного результату; по-третє, достовірним є той факт, що в дворічний курс навчання неможливо “изучить пение настолько, чтобы быть учителем других” [14, с. 557]; по-четверте, контингент причетницької школи складався із звільнених учнів семінарії та духовних училищ, а в цих закладах більш посилене викладання співів. Отже, дивлячись на все це, причетники з таких шкіл, на думку тих, хто виніс суворий вердикт, все ж таки погані співаки. Тому очікувати від них влаштування добрих хорів і подальшого відповідного керування ними неможливо, хоча “встречаются причетники с домашнею подготовкою без всякого школьного образования и приятнее поют, чем другие, изучавшие в училищах партесное пение, хотя первые поют без всяких нот по старинному напеву; следовательно недостаток хороших певцов между причетниками зависит вовсе не от того, что в епархии нет причетнической школы, а совершенно от других причин. Таковыми можно признать природную неспособность к пению одних и крайне небрежное отношение других” [14, с. 558].

Отже, у категоричній відмові про заснування причетницької школи при кафедральному соборі в Кам’янці-Подільському проглядається і глибокий аналіз тогочасного стану роботи сільських хорів, а також пропонуються шляхи вирішення цієї проблеми: по-перше, “чтоб при определении на причетнические места снимались серьезные экзамены по пению, а не по изучению устава, каковой легко изучить на

практике во время службы;” по-друге, “небрежное отношение к пению считать главной причиной лишения места” [14, с. 558]. Таким чином, відбувається відбір найбільш освічених учителів співів, а “небрежное”, тобто недбале, ставлення стає головною причиною для позбавлення місця “по служебной несостоятельности” [14, с. 558].

Програма викладання церковного співу в церковно-парафіяльних школах передбачала для однокласної школи спів з голосу простих церковних піснеспівів, ознайомлення з квадратною і круглою нотами, назви нот в цефавтному ключі і вивчення літургії Іоанна Златоустого. Ця програма була розрахована на два роки. Для її вивчення виділялося два годинних уроки на тиждень і чотири півгодинних уроки після закінчення занять з інших предметів. У двокласній школі при такому ж розподіленні годин після засвоєння курсу церковного співу однокласної школи у наступні два роки учні вивчали літургію і всенощну київського, грецького і знаменного розспіву. При цьому рекомендувалося вивчати в школах той розспів, який в даній місцевості є найбільш вживаним під час богослужіння.

Серед багатьох підручників і посібників найбільш вживаними були: “Елементарні уроки співу” і “Навчальний посібник для викладання церковного співу в народних школах” Рожнова; “Нотний спів і азбука” Калістратова; “Перша книга для дитячого співу” Д. Соловйова і виданий Св. Синодом “Октоїх нотного співу”.

У цьому контексті треба звернути особливу увагу на освітню функцію церковних хорів у другій половині XIX ст. у Кам’янці-Подільському, де особливою ланкою в освітньо-мистецькому житті були відкриті народні читання в зимовий сезон 1893-1894 років, в яких брав участь Архієрейський хор під керуванням регента І. Сулковського. Цей захід відбувався в залі міської думи, перед читаннями відслужили молебень Божій Матері. Читання розпочав наглядч Кам’янецького духовного училища Н. Яворський складеною ним статтею про Литовського митрополита Йосифа Семашка. Для зручності виступ було розділено на дві частини, зроблено перерву для відпочинку лектора, а в перерві (20-25 хв.) “в первый день начатия доброго общепользнего дела” Архієрейським хором було виконано концерт Д. Бортнянського “Сей день, его же сотвори Господь, возрадуемся и возвеселимся в он”. Після читань проспівали “Задостойник праздника Введения во храм Пресвятыя Богородицы” в перекладі протоієрея Турчанінова. Такий самий порядок зберігався і у всі наступні читання з 21 листопада 1893 до 10 квітня 1894 в кожену неділю, крім свят [5, с. 522].

Під час перерв на наступних читаннях хором, крім церковних піснеспівів та хороших концертів провідних композиторів, авторів православної музики, здебільшого українців за походженням – Д. Бортнянського, Ф. Львова, А. Веделя, В. Давидова, С. Дегтярьова, виконувались і деякі твори, відповідні до предмету читань. Так під час читання про архімандрита Алтайського Макарія хором були виконані його твори – “Суетен будешь ты человек” і “Привет Алтаю” з першої та другої лепти Алтайської місії; а перед Різдом Христовим виконували старовинні колядки, аранжовані для 4 голосів регентом Архієрейського хору, священиком І. Сулковським [5, с. 524]. Отже, просвітницька увага до народних читань з боку Архіпастирів, цікаві теми доповідей та участь хору – одразу звернули увагу і прихильність Кам’янецької публіки і стали вагомим чинником у мистецькій справі.

Подільські церковні хори XIX ст. були першими в краї носіями традицій а-капельного хорового співу і освітніми центрами підготовки кваліфікованих регентів і хористів-виконавців та популяризаторами класичних хороших творів у концертному виконанні. З іншого боку, хорова осередки при церквах відіграли позитивну роль у розвитку української музичної культури. Також їхня діяльність була взірцем для розвитку професійних музичних традицій не тільки церковної музики, а й світської (репертуар їх складався із творів композиторів українського походження: Д. Бортнянського, М. Березовського, Ф. Львова, А. Веделя та здобутків російських митців).

Аналіз історичної, мистецтвознавчої, начально-методичної літератури дає підстави до такого висновку, що у кінці XIX – початку XX сторіч переважну більшість в освітній структурі представляли початкові церковно-парафіяльні і школи грамоти, вони були найбільш доступні для дітей. В них була можливість навчати якомога більшу кількість вихованців не тільки загальноосвітнім предметам, але й розвивати вокально-хорові здібності і вчити співати за церковними службами.

Отже, підготовка співацьких кадрів у семінаріях, духовних чоловічих та жіночих училищах, міських і сільських церковно-парафіяльних школах забезпечувала, загалом, лише потреби криласної практики, де хорові колективи мали можливість поповнюватися краще підготовленими співаками, такими, що знали нотну грамоту.

Список використаних джерел

1. Сливка Л. Освіта на Поділлі в 20-30 рр. XIX ст. / Л.Г.Сливка, В.В.Серкізюк // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 191-192.
2. ДАХО Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 1. (Каменец-Подольская духовная семинария. Предписание правления Санкт-Петербургской духовной академии по Киевскому округу о составлении учебных планов на 1817 учебный год.)
3. Подольские епархиальные ведомости. — 1894. — № 11. — 12. марта. — С. 207.
4. ДАХО Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 4. (Свидетельства и аттестаты воспитанников об окончании семинарии в 1884 г.).
5. Подольские епархиальные ведомости. — 1894. — № 22. — 28 мая. — С 280.
6. ДАХО Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 27а. (Протоколы совещаний педагогического совета семинарии — 1901 г.).
7. ДАХО Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 22. (Свидетельство и аттестаты воспитанников об окончании семинарии за 1899 г.).
8. Подольские епархиальные ведомости. — 1887. — №2-3. — 17 января. — С. 31.
9. ДАХО Ф. 319. — Оп. 2. — Спр. 92. (Договоры учителей по обучению учеников гимназии церковному и нотному пению).
10. Подольские епархиальные ведомости. — 1885. — № 28. — 3 августа. — С. 557-558.
11. Подольские епархиальные ведомости. — 1885. — №20. — 18 мая. — С. 420.
12. Иванов В.Ф. Співацька освіта в Україні у XVIII ст. К. : Муз. Україна, 1997. — 289 с.
13. Справочная книжка Подольской губернии на 1900 год. — Каменец-Подольск, 1900. — XLI с.
14. Подольские епархиальные ведомости. — 1887. — № 6. — 7 февраля. — С. 117.

The article provides a brief analysis of the singers education institutions Podillya spiritual direction end of the XIX early XX century.

Key words: school gimnazii, osvita, Podillya.